

O'ZBEK VA INGLIZ TOPISHMOQLARIDA LINGVOKULTUREMALARNING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Choriyeva Zebiniso Baxtiyor qizi

Qarshi davlat universiteti,

Amaliy ingliz tili kafedrası o'qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22335082>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz xalq topishmoqlarida uchraydigan lingvokulturemalar qiyosiy-tipologik yo'nalishda tahlil qilingan. Topishmoq matnida milliy madaniyatga xos predmet, taom, kiyim, mehnat quroli, tabiat obrazi, son va rang ifodalarining yashirin obyektni tavsiflashdagi vazifasi ochib beriladi. Tahlil natijasida ikki til materiallarida umumiy kognitiv modellar insonlashtirish, predmetni boshqa predmet orqali modellashtirish, qism-butun munosabati va paradoksal belgi berish mushtarak ekani, ularning leksik ifodasi esa milliy tajribaga bog'liq holda farqlanishi aniqlandi. O'zbek topishmoqlarida to'n, patir, qozon, qoziq, tandir kabi etnomadaniy birliklar faol bo'lsa, ingliz topishmoqlarida house, key, clock, bottle, needle singari maishiy va texnik obrazlar ko'proq uchraydi. Lingvokulturema topishmoqning nafaqat nominatsion, balki estetik va madaniy-xotira funksiyasini ham ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: topishmoq, lingvokulturema, lingvokulturologiya, o'zbek tili, ingliz tili, milliy-madaniy semantika, qiyosiy tipologiya, metafora, folklor.

Annotation. The article provides a comparative-typological analysis of linguoculturemes in Uzbek and English riddles. It identifies culturally marked units connected with clothing, food, household objects, nature, tools, numbers and colors and explains their role in encoding the hidden referent. The findings show that common cognitive models are realized through nationally specific lexical material. Therefore, riddles preserve cultural memory while functioning as compact poetic and intellectual texts.

Keywords: *riddle, linguocultureme, Uzbek, English, folklore, cultural semantics, metaphor, comparative typology.*

KIRISH

Topishmoq xalq og'zaki ijodining qisqa hajmli, biroq mazmunan murakkab janrlaridan biri bo'lib, unda xalqning borliqni kuzatish tarzi, tafakkur modeli, estetik didi va milliy tajribasi mujassamlashadi. Predmet yoki hodisa to'g'ridan-to'g'ri nomlanmay, uning tashqi belgisi, vazifasi, harakati, rangi, shakli yoki boshqa obyekt bilan o'xshashligi orqali yashirin tarzda ifodalanadi. Shu sababli topishmoqni faqat folklor janri sifatida emas, balki til va madaniyat munosabatini namoyon etuvchi lingvomadaniy matn sifatida ham o'rganish maqsadga muvofiq.

Lingvokulturologiyada til birligi xalqning madaniy tajribasini saqlashi va uzatishi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Lingvokulturema deganda muayyan leksema, obraz, ramz yoki nutqiy birlik tarkibida mujassamlangan lisoniy va madaniy mazmun birligi tushuniladi. Topishmoqlarda bunday birliklar ayniqsa faol, chunki yashirin predmetni topish uchun tinglovchi nafaqat so'zning lug'aviy ma'nosini, balki unga bog'langan milliy assotsiatsiyalarni ham anglashi kerak. O'zbek topishmoqlari tadqiqida Z. Husainovanning to'plam va ilmiy kuzatishlari muhim o'rin tutadi [1; 2]. Ingliz topishmoqlari materialini tizimlashtirishda A. Teylorning fundamental to'plami alohida ahamiyatga ega [3]. Zamonaviy qiyosiy ishlar ham ikki til topishmoqlarida madaniy belgilarni o'rganish zarurligini ko'rsatmoqda [4].

Maqolaning maqsadi - o'zbek va ingliz topishmoqlaridagi asosiy lingvokulturema turlarini ajratish, ularning yashirin ma'noni shakllantirishdagi vazifasini ochish va umumiy hamda milliy-xos xususiyatlarni qiyosiy-tipologik jihatdan yoritishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy, tavsifiy, semantik va lingvokulturologik tahlil usullaridan foydalanildi.

Topishmoqda yashirin obyektни anglash ikki bosqichda amalga oshadi: avvalo matndagi belgilar o'zaro bog'lanadi, keyin ular muayyan madaniy obraz bilan taqqoslanadi. Masalan, o'zbek topishmog'ida oyning "bir parcha patir"ga

qiyoslanishi faqat shakliy o'xshashlikka asoslanmaydi. "Patir" leksemasi o'zbek milliy taom madaniyati, nonga munosabat, dasturxon va mehmondo'stlik kabi qator assotsiatsiyalarni ham faollashtiradi. Demak, mazkur birlik topishmoq tarkibida oddiy o'xshatish obyekti emas, balki madaniy axborot tashuvchi lingvokulturema vazifasini bajaradi.

Ingliz topishmoqlarida ham shu kabi mexanizm mavjud, biroq qiyos obyekti boshqa bo'lishi mumkin. Oy, quyosh yoki yulduzlar ba'zan coin, silver plate, lamp kabi obrazlar bilan tushuntiriladi. Bu yerda ham shakl, rang va yorug'lik belgilari asosiy semantik ko'prikn hosil qiladi. Tipologik jihatdan model bir xil — OSMON JISMI → KUNDALIK PREDMET. Farq esa qaysi predmet madaniy jihatdan tanlanishida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, lingvokulturema umumiy kognitiv sxemani milliy mazmun bilan to'ldiradi.

Topishmoqning madaniy kodi ko'pincha metafora, metonimiya, personifikatsiya va paradoks orqali ifodalanadi. Predmetga "ko'z", "bosh", "oyoq", "bel", "og'iz" kabi inson a'zolari nisbat berilishi ikki tilda ham keng uchraydi. Masalan, ignaning "ko'zi", shishaning "bo'yni" yoki idishning "og'zi" kabi ifodalar tilda umumlashgan metaforaga aylangan. Topishmoq esa shu tayyor semantik imkoniyatdan foydalanib, odatiy ma'noni vaqtincha muammoli holatga keltiradi.

O'zbek topishmoqlarining katta qismi an'anaviy turmush, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, uy-ro'zg'or va taom madaniyati bilan bog'liq obrazlarni saqlaydi. "Pak-pakana bo'yi bor, yetti qavat to'ni bor" topishmog'ida piyozning qatlamlari "to'n" orqali modellashdiriladi. "To'n" leksemasi milliy kiyim nomi sifatida etnomadaniy belgisi birlikdir. Agar shu model boshqa tilda "coat" yoki "jacket" orqali ifodalansa, umumiy metafora saqlanadi, ammo madaniy fon o'zgaradi. Bu holat qiyosiy lingvokulturologiya uchun muhim: bir xil denotat turli tillarda turli madaniy "qobiq" ichida taqdim etiladi.

"Yer tagida oltin qoziq" tipidagi topishmoqda sabzi "qoziq" orqali ifodalanadi. Bu o'xshatish shakl, yerga kirib turish holati va rang belgilarini bir vaqtning o'zida qamrab oladi. "Qoziq" chorva boqish va an'anaviy xo'jalik tarzi

bilan bog'liq predmet sifatida madaniy fonga ega. Shuningdek, qozon, tandir, supa, sandiq, elak, urchuq kabi realiyalar ishtirok etgan topishmoqlar ham xalqning tarixiy-maishiy muhitining lisoniy izlarini saqlaydi. Bunday birliklarning ayrimlari zamonaviy shahar muhitida kam qo'llansa ham, topishmoq tarkibida madaniy xotira elementi sifatida yashaydi.

Taom va non bilan bog'liq obrazlar ham alohida lingvokulturologik ahamiyatga ega. Non shakliga o'xshatilgan oy, don va urug'larga qiyoslangan yulduzlar, meva ichidagi urug'larni "askar", "bola", "mix" kabi obrazlar bilan berishda xalqning predmetni jonli va ijtimoiy munosabatlar orqali anglash xususiyati seziladi. Bu obrazlar estetik vazifani ham bajaradi: tanish maishiy predmet yordamida tabiat hodisasi yoki o'simlik tuzilishi kutilmagan tarzda qayta nomlanadi.

Ingliz topishmoqlarida ham uy-ro'zg'or predmetlari markaziy manba hisoblanadi. House, door, window, key, clock, bottle, needle, candle kabi leksemalar turli davrlardagi topishmoqlarda takroriy obraz hosil qiladi. Masalan, "neck" belgisi inson tanasiga tegishli bo'lsa-da, bottle denotatiga ko'chirilganda topishmoq uchun qulay semantik ziddiyat yuzaga keladi: "bo'yni bor, boshi yo'q". Bu konstruktsiyada yashirin javobni topish uchun tinglovchi tildagi metaforik nomlashni bilishi zarur.

Key va lock obrazlari ingliz tilidagi ko'plab zamonaviy topishmoq formulalarida faol. "Kalitlari bor, ammo qulf ochmaydi" kabi mantiqiy ziddiyat piano yoki keyboard singari javoblarga olib keladi. Bu yerda key polisemiyasi asosiy mexanizmga aylanadi. O'zbek tilida ham "kalit" leksemasi ko'chma va terminologik ma'nolarda qo'llanadi, ammo an'anaviy xalq topishmoqlarida uning chastotasi va madaniy markaziyligi ingliz ommaviy riddl an'anasidagi darajada bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun lingvokulturologik tahlilda faqat birlikning mavjudligi emas, balki uning qaysi matn tiplarida va qanday takroriy modellarda faolligi hisobga olinishi lozim.

Clock va time bilan bog'liq obrazlar ham anglofon topishmoq madaniyatida keng tarqalgan. Bu turda "face", "hands" kabi insonga xos leksemalar mexanizm qismlarini anglatadi. Natijada INSON TANASI → MEXANIZM modeli yuzaga

keladi. O'zbek tilida "soatning yuzi", "strelkasi" kabi nomlashlar mavjud bo'lsa-da, an'anaviy folklor korpusida tabiat, chorva, dehqonchilik va uy-ro'zg'or realiyalari nisbatan salmoqli. Bu farq xalqlarning "tafakkuri turlicha" degan sodda xulosaga emas, balki turli tarixiy-maishiy tajribalarning folklor leksikasida aks etishiga ishora qiladi.

Tabiat obrazlari har ikki til topishmoqlarida universal qatlamni tashkil etadi. Oy, quyosh, yulduz, yomg'ir, qor, shamol, suv, daraxt, meva va hayvonlar haqidagi topishmoqlar insonning atrof-muhitni kuzatish tajribasini ifodalaydi. Biroq tabiatning o'zi neytral emas: u milliy madaniyatdagi tanish predmetlar orqali tavsiflanadi. O'zbek topishmog'ida yomg'ir "uzun bo'yli qiz" yoki yaltiroq taqinchoqlarga ega obraz sifatida berilsa, ingliz topishmog'ida u movement, sound yoki falling pattern orqali qisqa mantiqiy konstruksiyada ifodalanishi mumkin. Umumiylik - tabiatni insonlashtirish; farq - badiiy detallarning tanlanishi.

Ranglar ham semantik va madaniy kod vazifasini bajaradi. Oq rang qor, sut, paxta, tish yoki yorug'lik bilan; qora rang tun, yer, ko'mir yoki soya bilan bog'lanishi mumkin. Biroq bir rangning barcha madaniy ma'nolari topishmoqda birdek faollashmaydi. Topishmoq uchun asosiysi - predmetni ajratib turuvchi vizual belgi. Shu sabab rang lingvokulturemasi denotativ, assotsiativ va estetik funksiyalarni bir vaqtning o'zida bajaradi.

Sonlar ham topishmoq poetikasida muhim. "Yetti", "qirq", "ming" kabi sonlar o'zbek folklorida ko'p hollarda aniq hisobdan tashqari ko'plik, mukammallik yoki an'anaviy ramziylikni ifodalashi mumkin. Ingliz folklorida three, seven, twelve kabi sonlar takroriy madaniy modellarga kirishi mumkin. Biroq har bir misolda sonning haqiqiy struktur belgi yoki ramziy belgi ekani alohida tekshirilishi kerak. Shu jihatdan lingvokulturologik tahlil matnning poetik konteksti bilan bog'langanda ilmiy samara beradi.

Qiyosiy tahlil o'zbek va ingliz topishmoqlarida bir necha umumiy modelni ajratish imkonini beradi. Birinchi model - INSON → PREDMET: predmetga bosh, ko'z, bo'yin, qo'l, oyoq kabi belgilar beriladi. Ikkinchi model - KIYIM →

QATLAMLI PREDMET: piyoz va shunga o'xshash obyektlar "to'n", "coat", "skin" orqali ifodalanadi. Uchinchi model - UY/IDISH → **TABIIY OBYEKT:** meva, tuxum yoki osmon jismi "uy", "idish", "tarelka" kabi obrazlar bilan modellashadi. To'rtinchi model - **HARAKAT BOR, AMMO ODATIY A'ZO YO'Q:** "yuradi, ammo oyog'i yo'q" kabi paradoksal konstruktsiyalar suv, vaqt, bulut yoki mexanizmga olib boradi.

Ushbu modellar universal kognitiv operatsiyalarga asoslanadi: o'xshatish, kategoriyalar o'rtasida ko'chirish, qism-butun munosabati va ziddiyat. Milliy xususiyat esa modelni to'ldiruvchi konkret leksikada namoyon bo'ladi. O'zbek topishmog'ida "to'n", "patir", "qoziq", "tandir" kabi realiyalar bevosita madaniy kontekstni chaqirsa, ingliz topishmog'ida "chimney", "key", "clock", "bottle" singari birliklar boshqa maishiy tajribani faollashtiradi. Demak, qiyosiy-tipologik yondashuv umumiy struktura bilan milliy leksik materialni bir-biridan ajratgan holda tahlil qilishni talab etadi.

Lingvokulturemalarning yana bir muhim vazifasi - tarixiy ma'lumotni saqlash. Zamonaviy o'quvchi ayrim qadimiy predmetlarni kundalik hayotda ko'rmasa ham, topishmoq orqali ularning nomi va funksiyasi bilan tanishadi. Shu jihatdan topishmoqlar madaniy lug'atning mikroarxivi vazifasini o'taydi. Yangi topishmoqlarda esa telefon, kompyuter, klaviatura, internet kabi birliklarning paydo bo'lishi janrning zamon bilan birga yangilanishini ko'rsatadi. Bu jarayon lingvokulturemaning dinamik tabiatini tasdiqlaydi.

XULOSA

O'zbek va ingliz topishmoqlarida lingvokulturemalarni qiyosiy-tipologik tahlil qilish natijasida topishmoqning ikki qatlamli tabiati aniq ko'rinadi. Birinchi qatlam umumiy kognitiv va badiiy modellardan iborat: metafora, personifikatsiya, paradoks, qism-butun munosabati, rang, son va harakat belgisi orqali yashirin obyekt kodlanadi. Ikkinchi qatlam esa milliy-madaniy mazmunni tashkil qiladi: bir xil model turli xalqlarda turli maishiy predmet, kiyim, taom, mehnat quroli yoki texnik realiya bilan to'ldiriladi.

O'zbek topishmoqlarida an'anaviy turmush va agrar madaniyatga oid leksemalarning faolligi, ingliz topishmoqlarida esa maishiy arxitektura, mexanizm va polisemik so'zlarga asoslangan qisqa mantiqiy modellarning kengligi kuzatiladi. Shu bilan birga, bu farqlar mutlaq emas; har ikki tilda ham tabiat, inson tanasi, uy-ro'zg'or va mehnat predmetlariga asoslangan umumiy motivlar mavjud. Lingvokulturema tushunchasi ana shu mushtarak va milliy-xos belgilarni bir tizimda tushuntirish imkonini beradi. Kelgusida keng korpus asosida lingvokulturemalar chastotasi, tarixiy o'zgarishi va tarjima jarayonidagi transformatsiyasini o'rganish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Husainova Z. O'zbek topishmoqlari. Toshkent: Fan, 1999.
2. Topishmoqlar / tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi Z. Husainova. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. 368 b.
3. Taylor A. English Riddles from Oral Tradition. Berkeley: University of California Press, 1998. 959 p.
4. Abdujaborova Sh. A. Linguoculturological Analysis of Riddles in English and Uzbek // Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities. 2022. Vol. 5.
5. Khayrieva M. I., Ochilova Sh. Q. Linguoculturological Analysis of Riddles in English and Uzbek // Modern Education and Development. 2024. Vol. 1, No. 5.
6. Georges R. A., Dundes A. Toward a Structural Definition of the Riddle // The Journal of American Folklore. 1963. Vol. 76, No. 300. P. 111–118.
7. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent: O'qituvchi, 2001.